

הערות והארות

קביעת הגבול המזרחי של ארץ-ישראל המנדטורית

גדעון ביגר

מאמרו של י' גילהר¹ הציג את התהליך המדיני שהביא להפרדתו של עבר-הירדן מארץ-ישראל ב-1922. כתוצאה מתהליך זה קמה עבר-הירדן כיחידה מדינית נפרדת במסגרת המנדט הבריטי על ארץ-ישראל, יחידה שהיתה הבסיס ליצירתה של המדינה העבר-ירדנית עשרים וארבע שנים מאוחר יותר – ב-1946. מאמר זה המבוסס על חומר ארכיוני, מתאר בפירוט את ההצעות והמהלכים השונים של קובעי המדיניות הבריטית לגבי גבולות ארץ-ישראל, אולם המאמר אינו מנסה להציג את הסיבות שהביאו לכסוף להפרדתו של עבר-הירדן מארץ-ישראל. כמאמרו של אלסברג, שהתפרסם זה לא כבר,² נדונה בעיה זו מנקודת מבט דומה, אם כי סקירת האירועים 'מתחילה אך מחודש אוקטובר 1918.

בהערה זו כוונתי להוסיף לשני המאמרים הנ"ל את הממד הגאוגרפי של הנושא, ולהמשיך בתיאור ההתפתחויות של קביעת הגבול המזרחי, התפתחויות ששני המאמרים גם יחד לא נגעו בהן.

הסיבות לקביעת קו הגבול

עיקר מאמרו של גילהר מסתיים בוועידת קהיר, ודן בקיצור על ההליך החוקי שבאמצעותו הופרד עבר-הירדן מארץ-ישראל כשנה וחצי מאוחר יותר.³ אלסברג מרחיב ומציג גם את ראשיתו של הדיון בפרטים הממשיים של הגבול, דיון הקשור בכירורים על עתיד פיתוחו של ים המלח.⁴ הוא ממשיך בתיאור חליפת המיברקים בין הנציב העליון למשרד המושבות, בה נקבע במדויק קו הגבול. קו זה נקבע רשמית כקו ה'מתחיל שני מילים מערבה מהעיר עקבה, במפרץ בשם זה. קו זה ימשך במרכזם של ואדי ערבה, ים המלח ונהר הירדן עד להתחברותם עם נהר הירמוך ומשם במרכז הנהר עד לגבול הסורי.⁵ בהתכתבויות שבין הנציב העליון למשרד המושבות ניתן לקו הגבול פירוט מדויק יותר וכן הסבר לקו '... הקו יעלה בירמוך באמצע הזרם עד לנקודה מספר 32 R124 במפה מספר 5 בסדרת ה-P.E.F. עבר-הירדן תביע התנגדות חזקה אם הגבול לא יעבור באמצע נהר הירדן'.⁶

- 1 י' גילהר, 'הפרדת עבר הירדן המזרחי מארץ ישראל', קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט) עמ' 47-69. [להלן: גילהר]
- 2 א"פ אלסברג, 'קביעת הגבול המזרחי של ארץ ישראל', הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 230-250 [להלן: אלסברג]. גילהר אינו מציין את מחקרו של אלסברג והדבר תמוה.
- 3 גילהר, עמ' 64.
- 4 אלסברג, עמ' 236-239.
- 5 'העיתון הרשמי' של ממשלת המנדט, 1.9.1922.
- 6 סמואל (נציב עליון) למשרד המושבות, מברק 315 מ-30.8.1922. CO/733/24 ב-Public Records Office. [להלן: P.R.O.]

נראה כי שלושה גורמים חברו לקביעת הגבול בין ארץ-ישראל לעבר-הירדן בקיץ-סתיו 1922 דווקא, וזאת כאמור כשנה וחצי לאחר ועידת קהיר בה הוחלט על הקמת יחידה מנהלית מיוחדת ממזרח לירדן. הנימוק הראשון כבר הועלה על-ידי אלסברג והוא קשור בדיונים לקביעת עתיד הפיתוח של ים המלח. דיונים אלה נעשו אינטנסיביים ביוני 1922, עת נפתחו המגעים בין נציגי הממשל הבריטי משני עברי הירדן. הם העלו את הצורך בקביעתו של קו מדויק, שיצור בין שטחי המנהל השונים.

דחיפה נוספת לקביעת קו הגבול ניתנה עם פרסומו של נוסח המנדט על ארץ-ישראל, ב-24 ליולי 1922, שבו נכלל סעיף המגביל את תחומי של הבית הלאומי היהודי.⁷ סעיף זה קבע כי 'בשטחים המשתרעים בין הירדן ובין הגבול המזרחי של ארץ-ישראל, כפי שיקבע בסופו של דבר, יהיה בעל המנדט רשאי, בהסכמת מועצת חבר הלאומים, לדחות לאחר זמן או למנוע הטלתן של כל אותן הוראות מנדט זה, שהוא ימצאן בלתי מתאימות לתנאים המקומיים המתאימים'. ונתעורר הצורך להסביר את משמעותו של הביטוי 'ממזרח לירדן'. סמואל טען כי קיימת בעבר-הירדן דרישה לכלול בשטחה את כל השטח שממזרח לירדן, ממקום יציאתו מים כנרת ועד שפכו לים המלח, שטח שלא היה כלול בוילאית ביירות וסנג'ק ירושלים, וכן כל השטח שמדרום לקו ים המלח – עוג'ה אל-חפיר, שהיה שייך למחוז מען בזמן השלטון העות'מאני.

קבלתו של טיעון זה היתה מוציאה משטחה של ארץ-ישראל את דגניה, את האזור שממזרח לכנרת ואת משולש אל-חמה. כנגד תביעה זו טען סמואל כי המשולש כנרת-אל-חמה-שפך-הירמון נכלל מאז הכיבוש הבריטי במחוז טבריה והגליל הבריטי, וכי שטח זה חשוב לא רק לתכניות הפיתוח של רוטנברג, אלא גם לדרכים איסטראטגיות של הבריטים עצמם. כקו הגבול מדרום לים המלח המליץ סמואל, מטעמים כלכליים, על הקו ים המלח-עקבה, והציע להשאיר מקום במפרץ כדי לאפשר בניית נמל לארץ-ישראל. סמואל גם העלה את הדרישה הציונית ליישוב 'המשולש' מדרום לכנרת, וטען כי יישוב האזור לפני קביעת שייכותו עשוי לגרום למהומות.⁸

גורם שלישי לקביעת מיקומו המדויק של הגבול דווקא בתקופה זאת היה פרסום החוקה של ארץ-ישראל ב-10 לאוגוסט 1922. פרסום זה התייחס לצורת הממשל בארץ-ישראל עצמה, ושוב הועלה הצורך לקבוע במהירות עובדות טריטוריאליות, כדי שיהיה לחוקה מרחב חלות מוגדר. משרד המושבות הבריטי קיבל את הצורך בקביעת הקו, וטען שיש לציין כי גבול זה נקבע מטעמים איסטראטגיים וכלכליים.⁹

שלושה אירועים אלו התרחשו בין יוני לאוגוסט 1922, והביאו לחליפת המיברקים בין ארץ-ישראל למשרד המושבות, שבסופה נקבע הקו שצוין לעיל.¹⁰

נראה כי עם קבלת התיקון לסעיפי המנדט קיבל חבר הלאומים, ב-23 לספטמבר 1922, בצורה עקיפה גם את קו הגבול הזה, ומעתה היה לארץ-ישראל גבול עם עבר-הירדן.¹¹ קו-גבול זה הוגדר בכתובים, אך לא סומן למעשה בשטח, ואף לא הופיע זמן-מה אחרי קביעתו על מפות. נראה כי העובדה שהשטחים ממזרח לירדן וממערב לו היו נתונים לשליטה אחת, שכן הנציב העליון שישב

7 נראה בכירור מסעיף זה, כי היה צורך לקבוע את התחום הטריטוריאלי של ספר המנדט.

8 סמואל למשרד המושבות, אשגר מ-22.7.1922, סעיף 8, ב-733/23, CO, P.R.O.

9 משרד המושבות לארץ-ישראל, מיברק 258 מ-15.8.1922, ב-733/23, CO, P.R.O.

10 ועיין אלסברג, עמ' 239.

11 בתזכיר בריטי (1922) Cmd, 1785 שהוגש ב-23.9.1922 לחבר הלאומים, נזכר קו הגבול על-פי פרסומו בעיתון

הרשמי של ממשלת 'ארץ-ישראל', וקבלת המסמך היה בה למעשה אישור רשמי לקו ההפרדה.

בירושלים פיקח למעשה גם על הנעשה ממזרח לירדן, לא יצרה צורך לקבוע את הגבול במדויק בשטח, מה גם שלקו הגבול לא היתה משמעות כלשהי בשטח, פרט לביטול סעיפי המנדט הנוגעים לקיום הבית הלאומי. התנועה של אנשים וסחורות היתה חופשית לחלוטין, ללא צורך ברישום ובאישור כלשהו. למעשה, אף כי לא להלכה, לא הותר יישוב יהודי ממזרח לקו שנקבע.

ערעורו של עבדאללה

איי-סימון הקו נתן תקווה לאמיר עבדאללה, שליט עבר-הירדן, לערער על חוקיותו ועל מיקומו. זמן קצר לאחר קביעת הקו העלה עבדאללה תביעה להעביר לשטח עבר-הירדן את משולש הכנרת ואת אזור הנגב, בטענה כי אזורים אלה נשלטו מדמשק בתקופת השלטון העות'מאני, כמו כל שטחה של עבר-הירדן. טענה זו, שנדחתה, כאמור, חודשים אחדים קודם לכן על-ידי סמואל, זכתה לתמיכת חלק מפקידי משרד המושבות. בתזכיר שהוכן במשרד זה נכתב כי 'פלשת'ינה של הבריטים שונה מ'פלסטין' של הערבים, והספר הלבן של צ'רצ'יל נראה כמתייחס לשטחי וילאית ביירות וסנג'ק ירושלים בלבד.¹²

תביעתו של עבדאללה נדחתה, אולם דומה כי הוא לא ראה בה סוף-פסוק, וב-1925 העלה שוב את דרישתו. הפעם היא נדחתה באופן סופי.¹³

קו הגבול ובעיית מי הירדן

עד כה תוארו הדיונים שעסקו בקביעת קו הגבול, כאמור, בשטח עצמו לא סומן הקו, בעיקר בגלל העדר הצורך בסימון מדויק. נראה כי בחלק הצפוני, בין אל-חמה לים המלח, סימן הירדן גבול ברור, ואילו מזרע לים המלח לא היה כל צורך בגבול מסומן. אף-על-פי-כן התעוררה בעיית סימון הגבול בשל אירועים הידרולוגיים.

זרימתו של נהר הירדן לא היתה קבועה, וגשמי זעף שהביאו לגיאות הנהר, גרמו לשינויים בנתיב זרימתו. בחורף 1927 גאה הירדן ושינה את תוואי זרימתו, בהעבירו רצועה באורך כשמונה מאות מטרים לשטח עבר-הירדן.¹⁴ תופעה זו הניעה את פלומר, נציגה של ארץ-ישראל, לדרוש בעצת משרד המושבות בקשר לתוואי המדויק של הגבול לאור השינויים הדחופים בתוואי זרימת הנהר.¹⁵ לטענת פלומר נקבע הגבול ב-1922 בלי שנקבע במדויק היכן עובר הקו. הגבול ב-1927 שונה מקו 1922 בשל שינויי הזרימה, ולכן אין כל אפשרות לאתר היכן נמצא התוואי בעת קביעתו.

עבר-הירדן דרשה כי הגבול יעבור בכל מקרה במרכז הנהר. משרד המושבות העביר את הפניה למשרד החוץ הבריטי לשם הבהרה, ולאחר בדיקת מקרים דומים ברחבי העולם, הוצע שארץ-ישראל תחליט בעצמה.¹⁶ הנציב העליון קיבל את ההודעה והחליט כי הגבול ישאר בכל מקרה במרכז הנהר, וכי כל שינוי בזרימה אכן יעביר שטחים מארץ-ישראל לעבר-הירדן ובכיוון השני.¹⁷ קביעה זו נשארה תקפה עד היום, ואף בחורף 1979/1980 שינה הירדן את זרימתו, וכתוצאה מכך הועבר שטח שהקיף דונאמים אחדים, ובכלל זה מטע כננות של קיבוץ אשדות-יעקב, לעבר-הירדן.

12 תזכיר מילס מ-26.10.1922, ב-CO/733/26, P.R.O.

13 קיש, יומן ארץ ישראל, תל-אביב תש"ה, עמ' 190 (רשימה מ-14 לאפריל 1925).

14 מושל מחוז הצפון למזכיר ראשי ממשלת ארץ-ישראל, 287/231 מיום 5.4.1927, כתיק 44559, ב-CO/733/142.

15 פלומר למשרד המושבות, אשג' 802 מ-27.5.1927, שם.

16 חוות דעת משרד החוץ מ-7.7.1927, מסמך 2916/65/27, שם.

17 ארץ-ישראל למשרד המושבות, אשג' 1284 מ-12.9.1927, שם.

נראה כי הפרדת עבר-הירדן מארץ-ישראל היתה תהליך ארוך שתחילתו בהחלטת ההפרדה, שנפלה בוועידת קהיר במאוס 1921, המשכו בצורך הדחוף לקבוע את קו הגבול המדויק בקיץ 1922 וסופו, לגבי החלק הצפוני של קו הגבול, כתוצאה מאירועים גיאומורפולוגיים בחורף 1927. על ההתפתחויות לאורך הקו בין ים המלח ומפרץ עקבה כבר עמד בהרחבה מ' ברור.¹⁸

הצעת קו הגבול מ-1918

בהערה זו לא נדרשנו לפרק הזמן שקדם לקביעה המדויקת של הקו, אולם ראוי לציין עובדה שלא מופיעה אצל גילהר ואלסברג, כי בשלבים מסוימים של הדיונים העלתה המשלחת הפוליטית הבריטית לשיחות השלום בפאריס הצעה לקו-גבול מזרחי של ארץ-ישראל. בהצעה זו¹⁹ הגבול היה אמור להתחיל מ'מפגש נחל מסיד עד הירמוך ומשם תועבר סדרה של קווים ישרים בין: א) נקודה על הדרך העוברת מדרום לנחל אל-ערב, שלושה קילומטרים מזרחה לנקודה בה כביש זה עוזב את הכביש הראשי המוביל לצד המזרחי של עמק-הירדן. ג) נקודה שלושה קילומטרים מזרחה לצומת הדרכים בנחל זרקה. ד) נקודה בוואדי שעיב, שבעה קילומטרים מפגישתו עם נהר הירדן. ה) נקודה בוואדי אל-ג'ודוד, בערך ארבעה קילומטרים צפונית למידבא, עשרה קילומטרים מזרחית לחוף המזרחי של ים המלח, אליו זורם ואדי זה. ו) נקודה שמונה קילומטרים מערבית לאל-טפילה (ומשם מערבה).

עוד קודם לכן ציירה המשלחת קו דומה על-גבי מפה, אולם מפה זו נוגעת לדיונים על הגבול הדרומי של ארץ-ישראל, ולכן, כנראה, לא השתמשו בה בכל הדיונים על הגבול המזרחי. במפה זו²⁰ חלקו הצפוני של הקו הוא למעשה קו הגובה שלוש מאות מטרים מעל-פני הים התיכון, ואילו בהמשכו קו ישר עד לנקודה מערבית לאל-טפילה. לא ניתן כל נימוק לקו זה כמו לקו שתואר לעיל, אולם נראה כי שניהם מצרפים לארץ-ישראל את בקעת הירדן, אך מוציאים את רמות עבר-הירדן מתחום זה. כאמור, קווים אלה שורטטו בשלבים ראשונים של הדיונים ולא באו לידי ביטוי בשטח.

- 18 מ' ברור, גבולות וספר כנגב, ג' גרודס, ש' שמואלי (עורכים), ארץ הנגב, א, תל-אביב תשל"ט, עמ' 368-379.
- 19 תזכיר המשלחת מ-1.5.1919, מסמך 8858, ב-FO/608/98, ב-P.R.O.
- 20 תזכיר המשלחת הפוליטית בפאריס 19.2.1919, מצורף כנספח למיכוק מספר 21 מבלפור (ראש המשלחת הפוליטית הבריטית בפאריס) לציטתם (הנציב הבריטי במצרים), 26.3.1919, מסמך 4526, ב-FO/608/213, ב-P.R.O.

הצעת המשלחת הבריטית לשיחות השלום בפאריס לגבול הדרומי והמזרחי של ארץ-ישראל (ראה הערה 19 במאמר זה)

